

УДК 378.14

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2022.3.13>

Олена СТЕПАНЕНКО

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, Україна, 49006

ORCID: 0000-0003-0887-5808

Тетяна ТЕСЛЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і методики початкового навчання, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601

ORCID: 0000-0003-2072-1828

Світлана НАГОРНЯК

кандидат педагогічних наук, проректор з науково-педагогічної роботи, Вінницький кооперативний інститут, вул. Академіка Янгеля, 59, м. Вінниця, Україна, 21000

ORCID: 0000-0002-5311-3303

Бібліографічний опис статті: Степаненко, О., Тесленко, Т., Нагорняк, С. (2022). Розвиток критичного мислення учнів та студентів під час дистанційного навчання в умовах війни. *Acta Paedagogica Volynienses*, 3, 89–94, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.3.13>

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ ТА СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розкрито особливості розвитку критичного мислення у здобувачів освіти (як учнів, так і студентів) під час дистанційного навчання в умовах війни. Визначено, що критичне мислення – це свідоме, незалежне, рефлексивне, цілеспрямоване, обґрунтоване, контрольоване та самоорганізоване мислення, яке складається із загальних методологічних принципів і стратегій, широкого спектру процедур оцінювання та обґрунтування. З'ясовано, що розвиток критичного мислення не тільки допомагає учням при роботі з інформацією в школі, але й створює основу для формування логічного мислення та міркувань. Доведено, що формування критичного мислення у студентів базується на здатності проявляти індивідуальність і неповторність кожного, підвищувати гнучкість мислення, формулювати судження та запитання. Встановлено те, керування процесом формування критичного мислення та розвитку здібностей учня та студента передбачає перш за все отримання інформації про їх реальний і потенційний рівні. Визначено, що здатність розвивати критичне мислення, приймати самостійні та раціональні рішення, навчатися протягом життя – це основні риси, які має набувати здобувач освіти. У ході дослідження встановлено, що особливо важливою є роль інформаційно-комунікаційних технологій у процесі дистанційного навчання в умовах війни, адже зараз тільки за допомогою них у здобувачів освіти, як в учнів, так і в студентів, формується критичне мислення. Доведено, що в умовах сьогодення критичне мислення у здобувачів освіти, як в учнів, так і в студентів, формується допомогою таких електронних освітніх платформ як Google Workspace, Google Classroom, New Knowledge, HUMAN.UA і сервісів та інструментів онлайн-комунікації (Zoom, Skype, Team), базових сервісів Google (Gmail, Calendar, Meet, Jamboard, Chat, Hangouts), платформи YouTube.

Ключові слова: критичне мислення, дистанційна освіта, здобувач освіти, війна.

Olena STEPANENKO

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Education, Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council, 70 Vladimir Antonovich Str., Dnipro, Ukraine, 49006

ORCID: 0000-0003-0887-5808

Tetiana TESLENKO

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Pedagogy and Methods of Primary Education, National Pedagogical Dragomanov University, 9 Pyrohova Str., Kyiv, Ukraine, 01601

ORCID: 0000-0003-2072-1828

Svitlana NAHORNIAK

Candidate of Pedagogical Sciences, Vice-Rector of Scientific and Pedagogical work, Vinnytsia Cooperative Institute Administration and Law, 59 Academician Yanhel Str., Vinnytsia, Ukraine, 21000

ORCID: 0000-0002-5311-3303

To cite this article: Stepanenko, O., Teslenko, T., Nahorniak, S. (2022). Rozvytok krytychnoho myslennia uchniv ta studentiv pid chas dystantsiinoho navchannia v umovakh viiny [Development of critical thinking of pupils and students during distance education in the conditions of war]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 3, 89–94, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.3.13>

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF PUPILS AND STUDENTS DURING DISTANCE EDUCATION IN THE CONDITIONS OF WAR

The article reveals the peculiarities of the development of critical thinking among students (both pupils and students) during distance learning in war conditions. It was determined that critical thinking is conscious, independent, reflective, purposeful, grounded, controlled and self-organized thinking, which consists of general methodological principles and strategies, a wide range of evaluation and justification procedures. It was found that the development of critical thinking not only helps students when working with information at school, but also creates a basis for the formation of logical thinking and reasoning. It is proven that the formation of critical thinking in students is based on the ability to show the individuality and uniqueness of everyone, to increase the flexibility of thinking, to formulate judgments and questions. It is established that management of the process of formation of critical thinking and development of pupils' and students' abilities presupposes, first of all, obtaining information about their real and potential levels. It was determined that the ability to develop critical thinking, to make independent and rational decisions, to learn throughout life are the main features that an education seeker should acquire. In the course of the study, it was established that the role of information and communication technologies in the process of distance learning in war conditions is especially important, because now only with their help do students of education, both pupils and students, develop critical thinking. It has been proven that in today's conditions, critical thinking among students, both pupils and students, is formed with the help of such electronic educational platforms as Google Workspace, Google Classroom, New Knowledge, HUMAN.UA and online communication services and tools (Zoom, Skype, Team), basic Google services (Gmail, Calendar, Meet, Jamboard, Chat, Hangouts), YouTube platform.

Key words: critical thinking, distance education, education seeker, war.

Актуальність проблеми. Здатність критично мислити гарантує науково-технічний і соціальний прогрес та демократичні засади, а освіта відіграє основну роль у розвитку критичного мислення. Критичне мислення гарантує незалежну та відповідальну поведінку, а також характеризується самовдосконаленням. Зміни, що відбуваються в сучасному українському освітньому середовищі, відображають тенденції розвитку освіти в усьому світі, а педагоги та викладачі переорієнтовують освітній

процес та умови для формування здобувача освіти як майбутнього громадянина в розвиненому демократичному суспільстві. Вміння мислити критично, динамічно та незалежно є дуже важливим.

Освіта у сучасному суспільстві має дуже важливе завдання, оскільки дає основу для формування відповідальної, самодостатньої особистості з критичним мисленням і захисним імунітетом до багатьох соціальних міфів. Сьогодні рівень інтелекту особистості вимі-

рюється не обсягом отриманих знань, а рівнем конструктивності стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях різного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Над проблематикою розвитку та формування критичного мислення у здобувачів освіти (як учнів, так і студентів) працювали та продовжують працювати такі науковці як С. Вихор, Л. Драгієва, Т. Заїка, Г. Маринченко, А. Мороз, С. Моцак, К. Музичук, Г. Подлесна, О. Радченко, С. Терно, В. Філіпович та інші.

Так, С. Терно (Terno, 2012) наголошує, що критичне мислення — це здатність ставити нові питання, розвивати різні дискусії та приймати самостійні та виважені рішення. Дослідницькі навички, які використовуються в критичному мисленні, це: 1) навичка спостерігати та помічати властивості предметів; 2) навичка показувати, як виглядатиме об'єкт, тобто навичка опису; 3) навичка встановлення подібності і відмінності між об'єктами; 4) навичка доведення існування об'єкта; 5) навичка асоціювання, тобто навичка подумки встановлювати зв'язок між об'єктами; 6) навичка узагальнення, тобто здійснення висновків на основі наявної інформації чи фактів; 7) навичка передбачення того, що чекає у майбутньому; 8) навичка отримання практичної цінності від чогось.

К. Музичук (Muzychuk, 2019) стверджує, що розвиток критичного мислення є одним із пріоритетів сучасної освіти. Ті, хто розвиває критичне мислення, можуть самостійно здобувати знання та перетворювати цей процес на свідомий, постійний, продуктивний, активний та інтерактивний. Потенціал закладів освіти у цьому випадку дуже високий, і вони дуже диверсифіковані через тенденцію інформатизації освіти. Основним завданням педагогів та викладачів сьогодні є вміння поєднання інтерактивних інформаційно-комунікаційних технологій, спрямованих на забезпечення розвитку критичного мислення здобувачів освіти.

Г. Маринченко та С. Моцак (Marunchenko, 2021) зауважують, що критичне мислення – це вміння розпізнавати корінь проблеми, виважено оцінюючи події та явища, а не окремі симптоми, брехню, маніпуляції та емоційні зауваження з фактів. Сьогодні залишається актуальним питання розвитку навичок критичного мислення в навчальному процесі. Навчання технікам критичного мислення для

навчального процесу з використанням методик дистанційного навчання починається з найпростіших технік. Так науковці наголошують на важливості таких методів як «відкритий мікрофон» і «мозковий штурм». Ці методи дозволяють адаптувати аудиторію здобувачів освіти до спілкування, залучати всіх до обговорення теми, знати ступінь готовності всієї аудиторії, особливо окремих аудиторій. На думку вчених, для формування критичного мислення цікавим є використання сервісів Google Image Search, які дають змогу реалізувати методики дистанційного навчання, такі як «кошки знань», «книжкова полиця», «хмара/ букет знань».

Л. Драгієва (Draghijeva, 2019) наголошує, що формування критичного мислення у здобувача освіти передбачає відстоювання знань і припущень, гіпотез, пошук найбільш раціональних шляхів вирішення проблем і завдань, їх подолання. Це також сприяє створенню атмосфери взаємодії, вчить правильно сприймати критику, вчить вмінню виважено реагувати на неї в активній життєвій позиції.

В. Філіпович, Г. Подлесна, Т. Заїка (Filipovych, 2022) виділяють такі якості здобувача ЗВО, як критично мислячої особистості, як: підготовка до планування, гнучкість, наполегливість, підготовка до виправлення помилок, обізнаність і пошук компромісних рішень.

Опираючись на дослідження, представлені науковцями, доцільно зауважити, що до кінця не є розкритими питання розвитку критичного мислення здобувачів освіти під час дистанційного навчання в умовах війни.

Мета дослідження. Метою статті передбачено розкрити особливості розвитку критичного мислення у здобувачів освіти (як учнів, так і студентів) під час дистанційного навчання в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим дидактичним напрямом сьогодення вважається організація навчально-пізнавальної діяльності з використанням прийомів критичного мислення під час дистанційного навчання.

Доцільно зауважити, що структуру критичного мислення формують (Terno, 2012):

Змістовний блок: 1. Загальні методологічні принципи (характеризують впевненість у необхідності самокоригування методів дослідження; зосереджують увагу на дослідницьких

процедурах; впливають на розгляд інших перспектив; сприяють підготовці). 2. Загальна стратегія (передбачає: розподілення завдання на окремі частини; розв'язання таких завдань, які відображають деякі аспекти основної проблеми; представлення проблеми різними способами за допомогою семантичних і графічних організаторів).

Операційний блок (відображає розуміння діалектичного зв'язку між проблемами та протиріччями; передбачає обрання прийнятного, доречного і не суперечливого аргументу; передбачає знаходження контраргументу; усвідомлення фактів, які суперечать думці; обґрунтування цих фактів; проведення оцінки; представлення висновків).

Дистанційне навчання показало, що як студенти, так і учні, мають здатність критично мислити, працювати з усіма видами інформації та володіють навичками саморегулювання (*Praktyku ta pidkhody do dystancijnogho navchannja – rekomendaciji dlja vchyteliv*).

У ході дослідження визначено, що критичне мислення – це свідоме, незалежне, рефлексивне, цілеспрямоване, обґрунтоване, контрольоване та самоорганізоване мислення. Цей тип мислення складається із загальних методологічних принципів і стратегій, широкого спектру процедур оцінювання та обґрунтування.

Акцентуючи увагу на розвитку критичного мислення в учнів, то розвиток критичного мислення не тільки допомагає учням при роботі з інформацією в школі, але й створює основу для формування логічного мислення та міркувань. Поступово формується критичне мислення. Це результат щоденної кропіткої праці вчителів та учнів, від класу до класу, рік у рік. Неможливо виділити чіткий алгоритм поведінки вчителя щодо формування критичного мислення учня. Однак можна виділити певні умови. Створення таких умов може захопити й надихнути учнів мислити критично. Так, для розвитку критичного мислення доцільно (Moroz, 2021): знайти час, щоб звикнути до існуючих поглядів, відповісти на них і зробити висновки; розмірковувати, записувати свої припущення та судити про їхню правильність чи хибність; створити атмосферу, яка передбачає велику кількість різноманітних думок; залучати учнів до участі в дискусії та формувати у них почуття відповідальності за

прийнятті рішення; формувати в учнів позицію поважати та цінувати думку інших.

Якщо говорити про формування критичного мислення у студентів, то таке формування може відбуватися лише за певних умов. По-перше, слід розуміти, що є різні варіанти вирішення того чи іншого завдання. У цьому контексті передусім здатність проявити індивідуальність і неповторність кожного, підвищити гнучкість мислення, формулювати судження та запитання сприяє формуванню критичного мислення. Студенти вчать слухати інших і в той же час критично розпізнавати, оцінювати та аналізувати їх. Формується вміння взаємодіяти, дискутувати, обговорювати свою позицію. Студенти також мають можливість обирати власний матеріал для обговорення тієї чи іншої теми. Варто відзначити, що якість питання змінюється в процесі використання цього методу. Студенти розуміють, що проблемні питання більш цікаві для дискусії, а питання, спрямовані на встановлення причинно-наслідкового зв'язку, спонукають докори сумління. Студенти також розуміють, що коли вони думають про ту саму ситуацію, вони ставлять різні запитання та звертають увагу на різні факти (Radchenko, 2022).

У процесі формування критичного мислення, зміцнення особистості, виховання моральних якостей учнів та студентів визначальною є роль педагога та викладача. Вони є творцями і джерелами ідей, якими керуються учні та студенти. Спрямування учнів та студентів на правильну систему навчання залежить від виховної майстерності педагога та викладача. По-друге, мета педагога та викладача стає метою учня та студента відповідно. Щоб керувати процесом формування мислення та розвитку здібностей учня та студента, необхідно знати їх реальний і потенційний рівні. При цьому виникають проблеми. Якими мають бути умови навколишнього середовища, щоб кожен учень чи студент міг розвивати творчі нахили та перетворювати їх на творчі результати. Зокрема зараз така проблема є особливо важливою, оскільки формат навчання є дистанційний через війну.

Не завжди висока успішність здобувача освіти поєднується з високим рівнем творчої обдарованості. У зв'язку з цим слід докласти зусиль для створення сприятливих умов для самовираження всіх у різних видах діяльності, в тому числі в навчальній і творчій.

Головною тенденцією сучасної освіти є впровадження моделей «навчання впродовж життя», які дозволяють здобувачам освіти адаптуватися та розвивати свої здібності та професійні навички у відповідь на стрімкі зміни в економіці, технологіях та на ринку праці. Ця модель містить такі підсистеми: неформальна освіта (залежно від ступеня інституалізації); дистанційне навчання (за способом організації навчального процесу); онлайн-навчання (в залежності від реалізації); змішане навчання (поєднання традиційних та онлайн-навчальних інструментів).

Щоб досягти успіху в інноваційній економіці, потрібно мати нові здібності, які завжди оновлюються, навіть якщо порівнювати з недавнім минулим. Процес становлення економіки знань та глобалізація впливає на структуру ринку праці, посилюючи залежність накопиченого людського капіталу від успішної зайнятості та ефективної професійної діяльності. Якість освіти тут посідає визначальне місце.

Здатність розвивати критичне мислення, приймати самостійні та раціональні рішення, навчатися протягом життя – це основні риси, які має набувати здобувач освіти. Використання інформаційно-комунікаційних технологій відкриває нові можливості для проектування та реалізації освітніх процесів і вимагає засвоєння та розвитку цифрових можливостей. Зокрема, інформаційно-комунікаційні технології роблять освіту доступнішою, урізноманітнюють форми її здобуття, гарантують неперервність освіти протягом усього життя та розвиток персоналізованого навчання (Ukrajinsjka systema vyshhoji osvity v umovakh vojennoji aghresiji RF: problemy j perspektyvy rozvytku).

Особливо важливою є роль інформаційно-комунікаційних технологій у процесі дистанційного навчання в умовах війни. Адже зараз тільки за допомогою них у здобувачів освіти, як в учнів, так і в студентів, формується критичне мислення.

Війна посилила та загострила виклики, з якими вже стикнулася освіта через епідемію

COVID-19. Для української системи освіти цей тест став своєрідним стимулом для відкриття нових можливостей і каталізував багаторічні модернізаційні зміни в освіті. Насамперед, це стосується розвитку онлайн-цифрового та дистанційного навчання. Однак перспективи трансформації освіти не обмежуються цими сферами. Необхідно також приділяти велику увагу розвитку неформальної та інформальної освіти та створенню механізмів визнання наслідків систем формальної освіти. Настав час використовувати інформаційні технології для апробації та широкого впровадження новітніх методів навчання (Ukrajinsjka systema vyshhoji osvity v umovakh vojennoji aghresiji RF: problemy j perspektyvy rozvytku).

Зараз в умовах дистанційного навчання критичне мислення у здобувачів освіти розвивається за допомогою таких електронних освітніх платформ як Google Workspace, Google Classroom, New Knowledge, HUMAN.UA і сервісів та інструментів онлайн-комунікації (Zoom, Skype, Team), базових сервісів Google (Gmail, Calendar, Meet, Jamboard, Chat, Hangouts), платформи YouTube тощо (Metodychni rekomendaciji shhodo orghanizaciji osvitnjogho procesu u 2021/2022 navchaljnomu roci v pochatkovij shkoli v umovakh vojennogho chasu).

Висновки і перспективи подальших досліджень. В результаті проведеного дослідження розкрито особливості того, як формується та розвивається критичне мислення в учнів та студентів. Виявлено, що війна є особливо важливою проблемою, яка дещо перешкоджає цьому процесу в умовах сьогодення. Адже в умовах воєнного стану навчання здійснюється у дистанційному режимі. Попри те, встановлено, що в умовах війни за дистанційного режиму навчання визначальну роль у формуванні та розвитку критичного мислення як в учнів, так і в студентів, відіграють інформаційно-комунікаційні технології, зокрема на базі яких застосується багато електронних освітніх платформ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Терно С. О. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії : посібник для вчителя. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 70 с.
2. Музичук К. Розвиток критичного мислення здобувачів вищої освіти. Нова педагогічна думка. 2019. № 3(99). С. 61–65.
3. Маринченко Г. М., Моцак С. І. Формування критичного мислення студентів під час дистанційного навчання. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». 2021. № 4. С. 463–467.

4. Драгієва Л. Розвиток критичного та творчого мислення студентів ВНЗ в умовах педагогічної взаємодії. *European Humanities Studies: State and Society / EUROPEJSKIE STUDIA HUMANISTYCZNE: Państwo i Społeczeństwo. Poland-Ukraine : East European Institute of Psychology*, 2019. Issue 1 (II). P. 228–245.
5. Філіпович В. М., Подлесна Г. В., Заїка Т. П. Формування критичного мислення здобувачів вищої освіти. *Наукові перспективи*. 2022. № 6(24). С. 596–610.
6. Практики та підходи до дистанційного навчання – рекомендації для вчителів. URL: <https://nus.org.ua/articles/praktyky-ta-pidhody-do-dystantsijnogo-navchannya-rekomendatsiyi-dlya-vchyteliv/>
7. Мороз А. В. Використання технології розвитку критичного мислення в освітньому процесі НУШ. *Навчально-методичний посібник. ПОЛІСЬКИЙ ЛІЦЕЙ*. Березне, 2021. 58 с.
8. Радченко О., Вихор С. Розвиток критичного мислення студентів. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2022 року, м. Тернопіль). Тернопіль : Вектор ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 362–367.
9. Українська система вищої освіти в умовах воєнної агресії РФ: проблеми й перспективи розвитку. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voennoyi-ahresiyi-rf-problemy-y>
10. Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу у 2021/2022 навчальному році в початковій школі в умовах воєнного часу. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizaciyu-osvitnogo-procesu-v-pochatkovij-shkoli-v-umovakh-voennogo-chasu>

REFERENCES:

1. Terno S. O. (2012) *Metodyka rozvytku krytychnogho myslennja shkoljariv u procesi navchannja istoriji : posibnyk dlja vchytelja* [Methodology for the development of critical thinking of schoolchildren in the process of learning history: a teacher's guide]. Zaporizhzhja: Zaporizkyj nacionalnyj universytet, 70 p. (in Ukrainian)
2. Muzychuk K. (2019) *Rozvytok krytychnogho myslennja zdobuvachiv vyshchoji osvity* [Development of critical thinking of students of higher education]. *Nova pedagogichna dumka – A new pedagogical thought*, № 3(99). Pp. 61–65 (in Ukrainian)
3. Marynchenko Gh. M., Mocak S. I. (2021) *Formuvannja krytychnogho myslennja studentiv pid chas dystancijnogho navchannja* [Formation of students' critical thinking during distance learning]. *Mizhnarodnyj naukovyj zhurnal «Ghraal nauky» – International scientific journal «Grail of Science»*, № 4. Pp. 463–467. (in Ukrainian)
4. Draghijeva L. (2019) *Rozvytok krytychnogho ta tvorchogho myslennja studentiv VNZ v umovakh pedagogichnoji vzajemodiji* [Development of critical and creative thinking of university students in conditions of pedagogical interaction]. *European Humanities Studies: State and Society / EUROPEJSKIE STUDIA HUMANISTYCZNE: Państwo i Społeczeństwo. Poland-Ukraine : East European Institute of Psychology*, Issue 1 (II). Pp. 228–245. (in Ukrainian)
5. Filipovych V. M., Podljesna Gh. V., Zajika T. P. (2022) *Formuvannja krytychnogho myslennja zdobuvachiv vyshchoji osvity* [Formation of critical thinking of students of higher education]. *Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives*, № 6(24). Pp. 596–610. (in Ukrainian)
6. *Praktyky ta pidkhody do dystancijnogho navchannja – rekomendaciji dlja vchyteliv* [Practices and approaches to distance learning – recommendations for teachers]. URL: <https://nus.org.ua/articles/praktyky-ta-pidhody-do-dystantsijnogo-navchannya-rekomendatsiyi-dlya-vchyteliv/> (in Ukrainian).
7. Moroz A. V. (2021) *Vykorystannja tekhnologhiji rozvytku krytychnogho myslennja v osvitnjomu procesi NUS* [The use of technology for the development of critical thinking in the educational process NUS]. *Navchaljno-metodychnyj posibnyk. POLISJKYJ LICEJ*. Berezne, 58 p. (in Ukrainian)
8. Radchenko O., Vykhор S. (2022) *Rozvytok krytychnogho myslennja studentiv* [Development of students' critical thinking]. *Cinnisni orijentyry v suchasnomu sviti: teoretychnyj analiz ta praktychnyj dosvid: zbirnyk tez IV Mizhnarodnoji naukovo-praktychnoji konferenciji (13–14 travnja 2022 roku, m. Ternopilj)*. Ternopilj : Vektor ; TNPU im. V. Ghnatjuka. Pp. 362–367. (in Ukrainian)
9. *Ukrajinsjka systema vyshchoji osvity v umovakh vojennoji aghresiji RF: problemy j perspektyvy rozvytku* [The Ukrainian system of higher education in the conditions of military aggression of the Russian Federation: problems and prospects for development]. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voennoyi-ahresiyi-rf-problemy-y> (in Ukrainian).
10. *Metodychni rekomendaciji shhodo orghanizaciji osvitnjogho procesu u 2021/2022 navchaljnomo roci v pochatkovij shkoli v umovakh voennogho chasu* [Methodological recommendations regarding the organization of the educational process in the 2021/2022 school year in primary school in wartime conditions]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizaciyu-osvitnogo-procesu-v-pochatkovij-shkoli-v-umovakh-voennogo-chasu> (in Ukrainian).